

ALEKSANDAR ŠARAC

Bosna i Hercegovina u turističkim vodičima na njemačkom jeziku od 1878. do 1918. godine

Abstrakt: Autor u radu predstavlja i opisuje Bosnu i Hercegovinu na osnovu turističkih vodiča pisanih na njemačkom jeziku u periodu od 1878. do 1918. godine. Analizom sadržaja vodiča prikazuje sliku i izgled zemlje, njeno stanovništvo, gradove, kulturu i tradiciju kao i turističku ponudu i smještaj kojeg je zemlja nudila stranom putniku-turisti. U radu prikazuje promjenu koja je nastupila u zemlji nakon okupacije 1878. godine, te prati modernizaciju zemlje.

Ključne riječi: turistički vodič, turizam, turistička ponuda, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Bihać, Mostar, Kakanj, Konjic, putovanja, hoteli, bosanskohercegovačke željeznice, suvenir,

Abstract: The author presents and describes Bosnia and Herzegovina on the basis of tourist guidebooks written in German between 1878 and 1918. Analysing the contents of the guidebooks he shows the image of the land, its population, towns, culture and tradition as well as tourist attractions and accommodation offered to the foreign tourist/traveller. He shows the change which occurred in the country after it was occupied in 1878 surveying its modernisation at the same time.

Key words: Tourist guidebooks, tourism, tourist offer, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Bihać, Mostar, Kakanj, Konjic, travel, hotels, railroads of Bosnia and Herzegovina, souvenirs

Tokom devetnaestog stoljeća došlo je do mnogih kulturoloških promjena. Industrijska revolucija promijenila je način života evropskog kontinenta. Ratovi između velikih sila pripadali su prošlosti i lagano se gradila zajednička budućnost svih evropskih zemalja. Ubrzan rast industrije i ekonomije imao je za posljedicu širenje komunikacijskih veza, prije svega željeznice. One su omogućile brzo i slobodno kretanje po svim krajevima Evrope. Turizam i turistička putovanja postajale su dio mode, kojim moderni čovjek pokazuje svoj uspjeh i slobodu života. Putovanja koja su poduzimana nisu više kao ranije imala samo avanturistički i vjerski karakter, sada je čovjek putovao radi odmora i relaksacije. Za tu vrstu aktivnosti kao nezaobilazan industrijski proizvod njemu su se nudili turistički vodiči, knjige koje sadrže sve

neophodne informacije potrebne za putovanja po nekoj stranoj zemlji. Pojedinci i privrednici će ubrzo prepoznati potrebu za pisanjem i stvaranjem vodiča, bez kojih se putnik više neće usuđivati da krene na put.

Vodiči koji su nastajali u drugim državama prije više od stotinu godina a opisuju tadašnju Bosnu i Hercegovinu, predstavljaju važan izvor za proučavanje ove zemlje. U njima vidimo kako su se tih godina predstavljali zemlja i ljudi široj evropskoj javnosti, koja su to historijska obilježja bila vrijedna spomena i kako je opisan svakodnevni život u zemlji, šta je ova zemlja mogla da ponudi evropskom turisti i koje su bile sfere njegovog interesovanja. Mišljenje da su: *"Bosna i Hercegovina turističke zemlje budućnosti"*,¹ govori nam da je u periodu od 1878. pa do 1918. ovim dvjema provincijama predviđana velika turistička budućnost, koja je trebala ekonomski da ojača zemlju. Slika Bosne i Hercegovine u vodičima je neopterećena trenutnim političkim dešavanjima i u njoj se opisuje jedan intaktan i stabilan svijet u koji se poziva putnik, da bi u njemu mogao da obogati svoje znanje i te osjetio čari koje mu ove zemlje pružaju.

Nakon okupacije 1878. godine Bosna i Hercegovina dobiva svoj novi status, ona je sada, *de facto*, dio Austro-Ugarske monarhije. Taj njen novi položaj ali i osmansko naslijeđe čije obilježje je zemlja još uvijek nosila, postat će njeni glavni aduti u novonastaloj situaciji. Ako su politička pitanja oko njenog statusa narednih četrdeset godina često bila predmet rasprave, po pitanju turizma i putovanja ona nisu nikada postavljana. Za ljude koji su dolazili iz Monarhije u Bosnu i Hercegovinu stvar je bila jasna: Ove dvije nove provincije su naše, i zato ih treba što prije upoznati i uživati u njihovim ljepotama.

I prije 1878. godine mnogi su Nijemci i Austrijanci prolazili i boravili u ovim krajevima. Utiske sa njihovog putovanja pretvarali su u putopisne knjige čiji je sadržaj bio namijenjen onima koji su imali želju da se upoznaju sa ovim evropskim dijelom Osmanskog carstva. Pioniri takvih dijela bili su Gustav Thoemmel sa djelom *Historijski, politički i topografski opis Vilajeta Bosne* iz 1867. godine,² Johann Roskiewicz sa *Studije o Bosni i Hercegovini* iz 1868. godine,³ Otto Blau sa *Putovanje po Bosni i Hercegovini* iz 1877. godine⁴ i Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld sa djelom *Bosna, zemlja i njeni stanovnici* iz 1878.

¹ Bosnien und die Herzegovina sind Turistenländer der Zukunft. A.Hartlebens *Illustrierter Führer Nr 56, Illustrierter Führer durch Bosnien und die Herzegovina*, Dr. C.A. Neufeld-Munchen, A.Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1903, 8 dalje: A.Hartleben's *Illustrierter Führer durch Bosnien*, 1903.

² Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografische Beschreibung des Vilajet Bosnien (das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien)*, Verlag von Albert A. Wenedikt, Wien, 1867.

³ Roskiewicz Johann, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, F.A.Brockhaus, Leipzig und Wien, 1868.

⁴ Blau Otto, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, Topographische und Pflanzegeographische Aufzeichnungen*, (mit einer Karte und Zusetzen von H. Kiepert), Verlag von Dietrich Reimer, Berlin, 1877.

godine.⁵ Svi ovi radovi bili su jako korisni, jer su s velikim brojem podataka čitaocima pružali mogućnost da i prije svoga dolaska u ove krajeve upoznaju glavna obilježja i karakteristike zemlje. Autori ovih djela davali su historijske opise o prošlosti Bosne i Hercegovine i kroz njih tražili objašnjenje za trenutnu situaciju. Pored ovoga, važan aspekt bio je i geografski opis zemlje koji će na izvjestan način biti jako koristan u prvim godinama nakon okupacije jer će zahvaljujući njemu austrijske trupe unaprijed upoznati teren i zato vrlo brzo prodrijeti u sve krajeve zemlje, pa i one najzabačenije, i tamo uspostaviti svoju vlast.

I nakon okupacije u mnogobrojnim drugim djelima pisalo se o svim aspektima ovih zemalja, od historije, politike, geografije, flore i faune, pa do kulture i tradicije naroda Bosne i Hercegovine. Ta djela kao što su djelo Adolfa Strausza *Bosna, Zemlja i narod* iz 1882-1884 godine⁶ i Johanna Asbotha *Bosna i Hercegovina, Slike putovanja i Studije* iz 1888. godine,⁷ nastavit će tradiciju ranijih putopisaca, samo što će oni zemlju sada opisivati kao sastavi dio Austrougarske monarhije a ne više kao dio Osmanskog carstva. Ove knjige koje su davale širok opis i razmatrale mnoga pitanja bile su podobne za upoznavanje sa zemljom i situacijom u njoj, tako da su svi zainteresirani mogli jako puno toga da saznaju a da nikada nisu morali da kroče na tlo Bosne i Hercegovine. Međutim, dolaskom u ove zemlje postavljalo se jedno drugo pitanje. Moderni putnici iz ovih knjiga nisu mogli da saznaju potrebne informacije o prenoćistima, najnovijom komunikacijskom mrežom, mjestima koja su interesantna običnom turisti i koja vrijedi pogledati. Sada su putnicima bili potrebni novi oblici putopisne literature koji su nudili upotrebljive informacije sa terena.

Takve oblike informacija nudili su turistički vodiči, koji za razliku od putopisne literature ne predstavljaju stav autora, već se trude da neutralno i objektivno putniku, turisti ponude osnovne informacije koje su mu potrebne dok boravi u zemlji. Uzimajući u obzir činjenicu da će se na mnogim mjestima turisti jako kratko zadržavati, nudile su im se samo osnovni i najinteresantniji podaci o toj sredini, ali u isto vrijeme su se trudili da o svakom dijelu zemlje kažu barem po jednu informativnu rečenicu.

Vodiče koji su opisivali putovanje po Bosni možemo da podijelimo u dvije osnovne grupe i to u one koji su nastajali kao rezultat rada neke velike izdavačke kuće koja se bavila izdavanjem turističkih vodiča za razne zemlje i koji su često izlazili u nekoliko izdanja i vodiče koji su nastajali kao rezultat rada pojedinaca, te se broj njihovog izdavanja uglavnom svodio na samo jedan i nikada nisu nadopunjavani. U prvu grupu ubrajamo vodiče izdavačke kuće Hartleben's i vodiče iz kuće Baedeker.

⁵ Amand Freiher von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien, Das Land und seine Bewohner, Geschichtlich, Geographisch, Ethnographisch und Social-Politisch*, Druck und Verlag von L.C.Zamarski, Wien, 1878.

⁶ Strausz Adolf, *Bosnien Land und Leute, Historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*, Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, Wien, 1882-1884.

⁷ Asboth Johann, *Bosnien und die Herzegovina, Reisebilder und Studien*, Wien, 1888.

U drugu grupu spadaju vodiči Reinharda Petrmanna i Ervina von Paske koji se nisu isključivo bavili Bosnom i Hercegovinom nego su u svojim putovanjima po Dalmaciji dali i jedan osvrt na turističku ponudu Hercegovine.

Prva dva velika izdavača dali su najveći doprinos u predstavljanju zemlje u turističkom smislu. Oni su sa svojim velikim iskustvom izgrađenim izdavanjem mnogobrojnih vodiča za destinacije širom svijeta postali jedan od vodećih i najpopularnijih izdavača ovakvog štiva na njemačkom govornom području. Izdavačku kuću Hartleben osnovao je Conrad Adolf Hartleben koji je 1803. godine otvorio svoju prvu knjižaru u Pešti. Nakon toga se posvetio i izdavaštvu tako da je od sredine XIX. stoljeća izdavao i turističke vodiče. Sve ukupno oni su izdali četiri izdanja *Illustrovanog vodiča po Bosni i Hercegovini* i to prvo izdanje 1892.⁸, drugo 1895.⁹, treće 1910.¹⁰ i četvrto 1913.¹¹ godine. Pored ovog vodiča informacije nalazimo i u vodiču istog izdavača pod nazivom *Illustrovani vodič po Dalmaciji*¹² u čijem sastavu nalazimo jedno cijelo poglavlje o Bosni. Pored ovih glavnih vodiča ovaj izdavač izdavao je i skraćene, slikama siromašnije vodiče. Jedan od njih bio je *Illustrovani vodič po Bosni i Hercegovini*¹³ iz 1903. godine. Ovaj vodič imao je samo 96 strana teksta koji su predstavljali skraćenu verziju gore spomenutih istoimenih vodiča.

Druga velika izdavačka kuća je ona Karla Baedekera iz Leipziga. Prvobitno je osnovana u Koblencu 1827. godine kao obična knjižara ali je od 1832. počela da izdaje i turističke vodiče. Bosnu i Hercegovinu su oni uvrstili kao dio Austrougarske monarhije u vodiču pod nazivom *Priručnik za putnike, Austro-Ugarska sa Bosnom*

⁸ A. Hartleben's Neue Reisebücher, Unterwegs, schilderungen und naturansichten von den beliebtesten Reisewegen, Reiserouten in Bosnien und der Herzegovina, Illustrierter Führer mit 58 Abbildungen, einem Plane von Sarajevo und einer Karte, A. Hartleben's Verlag, Druck von Friedrich Jasper in Wien, Wien-Pest-Leipzig, 1892 (ovo izdanje sadrži 127 strana teksta); dalje: Hartleben's, Reiserouten in Bosnien, 1892

⁹ A. Hartleben's Neue Reisebücher, Reiserouten in Bosnien und der Herzegovina, Illustrierter Führer mit 68 Abbildungen, einem Plane von Sarajevo und einer Karte, berichtigte und wesentlich vermerthe Auflage, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1895. (ovo izdanje sadrži 151 stranu teksta); dalje: Hartleben's, Reiserouten in Bosnien, 1895

¹⁰ Puna signatura ovog izdanja: Pojman Julius Neufeld, C. A., *Illustrierter Führer durch Bosnien und Herzegowina.*, A. Hartlebens Verlag, Wien, 1910. (ovo izdanje sadrži 104 strane teksta)

¹¹ Pojman, Julius. *Illustrierter Führer durch Bosnien und die Herzegowina.* (= A. Hartleben's illustrierter Führer - Band 56). 4. Auflage, A. Hartleben, Wien-Leipzig 1913. (broj strana 112)

¹² *Illustrierter Führer durch Dalmatien (Abbazia-Lussinpiccolo) Langs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Inseln*, mit 8 Separatbildern, 62 Abbildungen im Texte und 11 farbigen Karten und Plänen, Fünfte, gänzlich umgearbeitete und vermehrte Auflage, A. Hartleben's Verlag, Wien. Pest. Leipzig., 1902, dalje: Illustrierter Führer durch Dalmatien, 1902.

¹³ A.Hartlebens Illustrierter Führer Nr 56, Illustrierter Führer durch Bosnien und die Herzegovina, Dr. C.A. Neufeld-Munchen, A.Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1903.

i *Hercegovinom*, *Cetinje*, *Beograd*, *Bukurešt*.¹⁴ Bilo je nekoliko izdanja za Austro-Ugarsku a sadržaj o Bosni prvi put se pojavljuje u 22. izdanju iz 1890. godine. U ovom izdanju jedan odjeljak je nosio naslov *Bosna*. Godine 1907. naslov spomenutog odjeljka je promijenjen u *Bosna i Hercegovina*, a godinu dana pred početak Prvog svjetskog rata, naziv Bosne i Hercegovine nestaje sa naslovnog lista, dok se u sadržaju on pojavljuje kao ravnopravni dio Monarhije sa Tirolom, Dalmacijom, Bečom itd.¹⁵ U radu je korišteno dvadeset i deveto izdanje ovog vodiča iz 1913. godine, koje obuhvata cijelu Austrougarsku monarhiju.¹⁶

Petermanov *Vodič kroz Dalmaciju*¹⁷ nije izašao u izdanju neke velike izdavačke kuće već je on djelo pojedinca, odnosno *Udruženja za poboljšanje Društveno-privrednih interesa kraljevine Dalmacije* koja je ovim vodičem planirala da pokaže svoju turističku ponudu ostatku Monarhije. Jedno poglavlje ove knjige bavi se putovanjem od Splita do Mostara preko Ljubuškog i Metkovića. Za razliku od ovog vodiča, vodič Ervina Paske *Praktični vodič kroz Dalmaciju*¹⁸ opisuje cijeli teritorij Bosne i Hercegovine od Banje Luke do Novog Pazara. Na žalost ovaj vodič je dao samo osnovne i najznačajnije turističke destinacije u zemlji tako da su mnoga mjesta izostavljena. Njegova prava snaga leži u korisnim informacijama kao što su putovanja željeznicom i brodom, te isti daje i cijene pojedinih vožnji.

Kako su u vodičima vidjeli Bosnu i Hercegovinu Zemlja i ljudi

Autori koji su sastavljali vodiče imali su zadatak da zemlju predstavljaju s njene najljepše strane. Za razliku od ranijih putopisaca koji su pisali za čitalačku publiku koja vjerojatno nikada nije imala priliku da sama dođe na prostore koje putopisi opisuju, sada su vodiči pisani za ljude koji se već nalaze na prostoru Bosne i svojim očima gledaju u stvari koje su navedene i opisane u vodiču. Karakteristično za sve vodiče jeste što su se u njima nalazile samo riječi slave, za sve turističke destinacije. Stvari koje nisu

¹⁴ *Handbuch für Reisende, Österreich-Ungarn nebst Bosnien und der Herzegovina, Cetinje, Belgrad, Bukurest, von Karl Baedeker*. Leipzig, 1907. (dalje: Baedeker, 1907.)

¹⁵ Kostić Đorđe, *Bedeker kao ogledalo političkih promena na Balkanu*, Sa Bedekerom po jugoistočnoj Evropi, SANU, Beograd, 2005, 14.

¹⁶ Baedeker's Reisehandbücher, Österreich-Ungarn nebst Cetinje, Belgrad, Bukurest, *Handbuch für Reisende von Karl Baedeker*, Mit 75 Karten, 76 Planen, 7 Grundrissen und 2 Panoramen, Neunundzwanzigste Auflage, Verlag von Karl Baedeker, Leipzig, 1913 dalje: Baedeker, 1913.

¹⁷ Petermann Reinhard, *Führer durch Dalmatien, Herausgegeben vom Vereine zur forderung der Volkswirtschaftlichen interessen des Königreichs Dalmatien*, mit 165 Illustrationen von Ludwig Hans Fischer, mit 4 Geographischen Karten und 4 Stadtplänen, Wien, 1899, dalje: Petermann, 1899.

¹⁸ Paska Erwin von, *Praktischer Wegweiser durch Dalmatien, Mit berücksichtigung von Bosnien, Herzegowina, Montenegro und der Küste bis Korfu*, Druck und Verlag, Chrstopf Reisser's Sohne, Wien, 1910 dalje: Praktischer Wegweiser durch Dalmatien, 1910.

bile vrijedne spomena nisu se ni navodile u vodičima, ali sa druge strane one koje su navedene opisane su u romantičarskom i pustolovnom stilu, tako da privuku pažnju čitaoca i prije nego što se uputi prema opisanoj destinaciji. Pri opisu gradova i naseljenih mjesta vodiči daju samo osnovne statističke podatke. S obzirom da su vodiči nastajali u periodu od četiri decenije i informacije koje se u njima nalaze mijenjale su se sa svakim novim izdanjem. Zahvaljujući ovim podacima možemo da pratimo kako se povećavao broj stanovništva u gradovima ali i kako je rastao pojedini grad u zemlji. Najviše podataka imamo za velike gradove Sarajevo, Banju Luku i Mostar. Mali gradovi značajni zbog industrije koja je u njima nastajala kao Ilidža, Zenica i Tuzla također su opisivani u njima. Pored ovih industrijskih gradova važno mjesto u vodičima dobili su historijski značajni gradovi kao Jajce, Počitelj, Bihać i Maglaj. Kao primjer kako je izgledao opis jednog naseljenog mjesta dat ćemo opis Bihaća iz vodiča *Reiserouten in Bosnien und der Herzegovina* A. Hartlebena iz 1895. godine.

Bihać (63 km) (hotel "Austrijski car" sa odgovarajućim sobama za putnike, Pošta i Telegraf), je sjedište okruga, i broji oko 6000 stanovnika, većina su muhamedanci. Šetnjom kroz grad, čiji glavni dio se nalazi na lijevoj obali Une, kao i predgrađem Ićizar i Prekounje, nameće se posmatraču ubjeđenje, da se grad u zadnjim decenijama morao potpuno promijeniti. Ono što vrijedi pogledati jeste u gradu smještena Fethija džamija, prvobitno kršćanska crkva posvećena svetom Antoniusu.¹⁹

Većina opisa gradova upravo izgleda ovako. U zavisnosti od broja i značaja znamenitosti koje se nalaze u pojedinim mjestima i tekst koji je posvećen njima varira razmjerno veličini i značaju toga mjesta. Pored obilazaka gradova putniku se sugerise da ako ima vremena posjeti i obližnje planine. Tako na primjer prilikom boravka u Sarajevu predlaže se obilazak Trebevića, Igmana i Bjelašnice. A prilikom boravka u Konjicu i Jablanici predlaže se obilazak planina Prenj i Čvrstica. Tom prilikom savjetuje se, da se u hotelima zatraže planinski vodiči koji će turiste bezbijeđno odvesti na planine i nazad.²⁰ Često se uz opis nekog mjesta pokušava objasniti porijeklo i značaj imena koje to mjesto nosi. Tako se za Prenj kaže da je to stara ilirska riječ koja znači pašnjak i u nastavku se kaže da je to najljepši planinski lanac u Hercegovini, a u svakom slučaju i najimpozantniji.²¹

¹⁹ "Bihać (63 km) (Hotel "Kaiser von Österreich" mit entsprechender Passagierzimmer. Post und Telegraphenamt) ist Sitz der Kreisbehörde eines Bezirksamtes und zählt ungefähr 6000 Einwohner, der überwiegende Teil davon Muhamedaner. Ein Rundgang durch die Stadt, deren hauptsächlicher teil am linken Ufer der Una liegt, so wie durch die Vorstädte Ićizar und Prekounje, drängt sich dem Beobachter die Überzeugung auf, das die Stadt in den letzten Jahrzehnten sich vollständig erneuert haben müsse. Eine Sehenswürdigkeit ist die in der inneren Stadt gelegene Fethija-Moschee, ursprünglich eine dem heil. Antonius geweihte christliche Kirche." Hartleben's, *Reiserouten in Bosnien*, 1895, 148.

²⁰ A. Hartleben's *Illustrierter Führer durch Bosnien*, 1903, 43-46

²¹ "Der Name Prenj bedeutet Weide in der Altilyrischen Sprache, die Prenj planina ist einer der schönsten Gebirgsstocke der Herzegovina und jedenfalls der imposanteste." *Hartleben's, Reiserouten in Bosnien*, 1892, 48

Koliko su se autori trudili da dočaraju prirodne ljepote zemlje dobro nam ilustrira opis kojeg autor daje za Počitelj. Vodič opisujući vožnju vozom od Metkovića do Mostara u jednom trenutku daje životopisnu sliku koja se pruža putniku u vozu: *planinske strane, okomiti planinski zidovi, zarasli od narova, smokava, breskvi, badema i kajsija kao i loza uljepšavaju dolinu. Odjednom nam se sa desne strane preko Neretve u dubokoj, stalno opadajućoj stijeni, pokaže mohamedanski gradić Počitelj, slika: pravi biser od grada, koja živo podsjeća na južnošpanjolske i sirijske gradove.*²²

Zajedničko za sve vodiče je što se oni skoro pa nadmeću u prikazivanju prirodnih ljepota i slike ove zemlje. Rijetko kada se može naći neka rečenica koja negativno opisuje neko mjesto. Prirodne ljepote i ljepote gradova i sela su u centru interesa autora i oni veliki dio prostora u samom vodiču posvećuju opisu istih. Generalno za Bosnu i Hercegovinu oni kažu da kada se pređe preko Une da tu započinje jedan novi svijet; tu počinje Orijent. Orijentalni karakter Bosne za njih je svuda prisutan, ne samo u slikama gradova sa brojnim minaretima i sahat kulama nego i u nošnji i ponašanju ljudi u kojem oni vide Orijent, onakav kakav je jednak sve od Bosne kroz cijelu Aziju pa do Kine.²³

Uz opis zemlje uvijek ide i opis ljudi. Generalno važi jedno pravilo, a to je da su Bosanci i Hercegovci jako ljubazan i gostoprимljiv narod. Njihova kultura i tradicija se putniku predstavlja kao nešto normalno mada na trenutke i egzotično, ali nikada ponižavajuće egzotično. Ono što se posebno cijeni jeste njihova spretnost u izradi raznih rukotvorina i drugih svakodnevnih predmeta. Sporazumijevanje sa ljudima koji govore drugi jezik nije nikakav problem i navodi se da na svim glavnim putnim pravcima ljudi jako dobro poznaju njemački jezik, jedino u zabačenim selima je moguće naići na probleme zbog nepoznavanja jezika. Mnogo je opisa ljudi i njihovih običaja u svakom vodiču. Jedan posebno interesantan i slikovit je opis seljaka iz sela Osmače na putu Banja Luka – Jajce. Autor navodi da: *„Muškarci nose dugu, duboko iz čela viseću kosu i crni turban oko glave. Iz prsluka od ovčje kože, vuna po toplom vremenu ide prema vani, vire smeđe tetovirane ruke. To su kršćanski seljaci, pastiri. Odjeća njihovih žena je od crne vune prekrivena heklanjem, preko glave, vrata i ruku ukrašene su sa srebrenim novčićima, lančićima i šnalama.*“²⁴ Ovakav miroljubiv opis svakodnevnog života ljudi

²² „Berglehnen, vor steilen Felswänden überwagt, sind mit Granatbuschen bedeckt, Feigen, Aprikosen, Mandeln und Pfirsichbäume und Reben verschönern das Thal. Plötzlich wird rechts jenseits der Nerenta in einem tiefen, steil abfallenden Felsmünde das mohamedanische Städtchen Počitelj sichtbar, eine wahre Perle von einem Stadtbild, welche lebhaft an gewisse Südspanische und Syrische Ortschaften erinnern.“ *Hartleben's Reiserouten in Bosnien*, 1892, 30.

²³ *A.Hartleben's Illustrierter Führer durch Bosnien*, 1903, 8.

²⁴ „Die Männer tragen langes, tief in die Stirne hangendes Haar und ein Schwarzes Turbantuch um den Kopf gebunden. Aus einem gegerbten Schaffell, die Wolle bei warmen Wetter nach Aussen gekehrt, ragen die Braunen, tätowierten Arme heraus. Es sind christliche Bauern, Hirten. Die Kleidung der Frauen ist über und über mit schwarzer Wolle und Perlenstickerein bedeckt und Kopf, Hals und Arme mit silbernen Münzen, Kettchen und Spangen geschmückt.“ *Hartleben's, Reiserouten in Bosnien*, 1895, 119.

je standardan za turističke vodiče i u njima se nikada neće pročitati nešto što bi moglo da poljulja sliku vječne harmonije i mira koji vladaju u ovoj zemlji.

Historija

Važan dio svakog vodiča čini historijski opis prošlosti zemlje i mjesta kojem se vodič bavi. Njegova glavna uloga je da putnika-turistu vrati u davna vremena i omogućiti mu da gradove, mjesta i građevine doživljava iz jedne druge perspektive, a ne samo ove sadašnje u kojoj se putnik nalazi. Vodiči objašnjavajući nastanak nekog mjesta, vraćajući se u prošlost tražeći prve dane njegovog postanka.

U vodičima o Bosni historija zauzima jako važno mjesto i nema ni jednog mjesta u kojem se nalazilo iole značajan historijski artefakt a da o njemu nije napisano nekoliko riječi. Vremenski gledano vodiči opisuju cjelokupnu historiju ljudskog djelovanja na prostoru Bosne i Hercegovine, ali oni ne ulaze u duboke rasprave o tome da li je to sve što navode istina, jer oni nisu naučna djela od kojih se to očekuje. Njihova historija se najviše svodi na ono opipljivo i vidljivo ljudskim rukama i očima. Upravo ono što može putnika da zainteresira dok se nalazi na tom mjestu. Iz tog razloga vodiči o Bosni, koja je historijski bogata eksponatima od prahistorije pa do modernog doba, spominju lokalitete od Butmira pa do Maglaja.²⁵

U uvodnom dijelu svakog vodiča nalazimo jedan sažeti historijat Bosne i Hercegovine. Ti opisi se temelje na osnovu dotadašnjih rezultata historiografije pa kao glavni izvor mnogi koriste djela Ferde Šišića o historiji Bosne. U njima možemo naći mnoge za danas već davno odbačene tvrdnje kao što je npr.: *"Da su prastanovnici Bosne nekada bili Tračani."*²⁶ Dalje se uglavnom u kratkim tezama navode poznate činjenice o doseljenu Hrvata i Srba u VII. stoljeću, pa sve do stvaranja samostalne srednjovjekovne Bosanke kraljevine. Dolazak Osmanlija u XV. stoljeću nije predstavljen negativno ali se od tog momenta odnosi Austrije i Osmanskog carstva mnogo više spominju nego historija Bosne i autori period od 300 godine opisuju rečenicom: *Bosna je od tada imala samo ulogu mjesta ratnih dešavanja između Austrije i Turske kojima je na kraj stao tek mir iz Svištova 1791. godine.*²⁷

Dešavanja poslije Berlinskog kongresa su potom najčešći i najopširniji dio historije kojeg nalazimo u vodičima. Razlog tome jeste vjerojatno relativno mala vremenska distanca od tih događaja, pa se većina putnika-turista mogla još dobro sjetiti tih događaja i mnogi koji su putovali u ove krajeve očekivali su da vide neke ostatke mnogobrojnih borbi iz ljetnih i jesenjih mjeseci godine 1878. Poseban se opis daje

²⁵ Maglaj je bio sinonim za neuspjeh i poraz okupacionih trupa tokom augusta 1878. godine.

²⁶ "Die Urbewohner Bosniens waren Thraker," Baedeker, 1913, 405.

²⁷ "Bosnien spielte seitdem nur als Schauplatz kriegigerischer Ereignisse eine Rolle, namentlich in den langdauernden Kämpfen Österreichs gegen die Türkei, denen erst der Friede von Sistowa (1791) ein Ziel setzte." Baedeker, 1913, 405.

onim mjestima gdje su borbe između austrijskih i bosanskih snaga bile velike i sada se na tim mjestima u čast poginulih vojnika nalaze spomenici koju ukazuju na te događaje, kao što su spomenici kod Maglaja i Bihaća. Također se putniku ukazuje da ne propusti pogled i na druga mjesta na kojima su vođene borbe pa tako npr. za Kakanj se kaže: *”Stanica Kakanj-Doboj, Kod Kakanja su 15. augusta 1878. poraženi pobunjenici, bojno polje se može vidjet sa željezničke stanice.”*²⁸

Veliko interesovanje vlada i za srednjovjekovne bosanske stečke kojima autori nisu uvijek znali porijeklo ali su upućivali putnika da obrati pažnju na njih, na onim mjestima gdje su se oni nalazili pored putova ili drugim značajnim lokacijama. Tako na putu od Travnika do Jajca kaže se da: *”na 26. kilometru sa desne strane nalazi se interesantni bogumilski-nadgrobní spomenik čija skulptura predstavlja podignutu ruku sa križom u šakama, a ispod ruke je vidljiv polumjesec.”*²⁹

Svi navedeni primjeri govore nam da su turisti pored prirodnih ljepota rado obilazili i historijski važna mjesta u zemlji. Bosna koja nije manjkala sa takvim lokalitetima imala je šta da ponudi, pa je tako svako od njih mogao da nađe nešto što bi ga posebno zainteresiralo i privuklo njegovu pažnju. Iz vodiča se jasno može prepoznati da su autori imali veliko poštovanje prema svim tim mjestima, tako da je čitalac preuzimajući njihove riječi spomenicima prilazio sa isto toliko poštovanja i divljenja.

Putne komunikacije i saobraćaj

Važan aspekt koji je bio uslov za moderni turizam jesu putne komunikacije. Početkom 1878. godine Bosna je bila jako zaostala po pitanju saobraćajnih komunikacija. Putevi u zemlji pogodni za kolski saobraćaj bili su u jako lošem stanju a mostovi preko rijeka bili su rijetka pojava. Preko rijeka se uglavnom prelazilo uz pomoć skela, a putevi su bili prohodni samo nekoliko mjeseci tokom ljeta. Od postojeće željezničke infrastrukture u početku tu je bila samo pruga Dobrljin - Banja Luka. Dolaskom nove vlasti ova slika će se promijeniti i ubrzo će zemlja dobiti na stotine kilometara novih puteva i pruga.

Turistički vodiči će svoje putnike voditi uglavnom duž novoizgrađenih pruga. Glavni putni pravci koji će se predlagati putniku su oni od Slavenskog Broda do Sarajeva, sa sjevera na jug i od Metkovića preko Mostara do Sarajeva, sa juga na sjever. Pored ovih pravaca za posjetu zemlje predlažu se i pravci koji idu od Hrvatske granice preko Banja Luke i Jajca do Travnika i dalje do Sarajeva. Pošto je Sarajevo u svim vodičima ključna ili konačna tačka do koje se mora doći, tek iz njega nekoliko puteva vode turiste dalje

²⁸ “Station Kakanj-Doboj, Bei Kakanj wurden am 15. August 1878 die Insurgenten geschlagen. Das Gefechtsfeld ist vom Bahnhofe aus zu übersehen.” *Hartleben's, Reiserouten in Bosnien*, 1895, 24.

²⁹ “Kilometerzeiger 26 rechts ein interessantes Bogomilen-grabmal, dessen Sculptur einen geborgenen Arm mit dem Kreuze in der Hand darstellt, Unterhalb des Armes ist der Halbmond sichtbar.” *Hartleben's, Reiserouten in Bosnien*, 1892, 93.

na istok prema Višegradu i Novom Pazaru. Kako su se vodiči prilagođavali postojećoj mreži saobraćajnica vidimo iz Hartlebenovog vodiča iz 1892 gdje se nakon svih navedenih ruta kaže: *Nije isključeno da se u objema zemljama nalaze i drugi interesantni putevi koji su u izgradnji, ali oni danas još ne zadovoljavaju standarde i potrebe turista, te će se u budućnosti uvrstiti u nove turističke vodiče.*³⁰

Turistima se najviše savjetovalo da koriste željeznički saobraćaj koji je za to vrijeme, pošto je tek izgrađen bio jako moderan i komforan. On je zadovoljavao sve potrebe tadašnjeg putnika i u sastavu vozova se često nalazilo i do tri klase vagona u kojima su putnici u zavisnosti od svojih novčanih mogućnosti mogli birati kojom klasom žele da se voze. Nisu sve željeznice pripadale istoj kompaniji, tako je pruga Bosanski Brod-Sarajevo u dužini od 269 kilometara bila pod vojnom upravom (k.u.k. Bosnabahn, im Militärischem betriebe, sa centralom u Sarajevu). Pruga Metković-Sarajevo u dužini od 178 kilometara bila je u vlasništvu bosanskohercegovačke Zemaljske željeznice (bosnisch-herzegovinische Staatsbahn), dok je pruga Doboj-Simin-han u dužini od 67 kilometara bila u posjedu bosanskohercegovačke Zemaljske željeznice ali pod rukovodstvom k.u.k. Bosnabahn.³¹

Jedna vrsta atrakcije za sve putnike bila je pruga od Konjica do Sarajeva na kojoj je išao voz sa zupčanicima, uz pomoć kojih je mogao da savlada veliki uspon. Slikovit prikaz toga putovanja daje nam Erwin Paska koji kaže da: *”Vožnja od Mostara do Sarajeva također traje 6 sati, ova planinska linija je najinteresantnija pruga uopšte, u početku vodi kroz kanjon Neretve, kroz jedno slikovito i mirno (pitoreskno) područje Hercegovine, da bi se onda uzdigla na visinu od 900 metara na prijevoju Ivan (tu je u upotrebi zupčanik), na granici između Bosne i Hercegovine i vododijelnice između Crnog i Jadranskog mora.”*³²

Pored vožnje vozovima turistima se savjetuje da koriste usluge prijevoznika (”Dilignzfahrten” što bi u prijevodu bilo ”kočijaška služba”) koji na svojim kolima prevoze putnike na određenim dionicama. Interesantno je to da su cijene ovih usluga bile tačno regulisane i putnicima se navodilo da li su dužni vozaču dati dodatni novac (bakšiš). Pa se tako na putu od Visokog do Kiseljaka navodi da kočijaš nije ovlašten da od putnika traži dodatni novac.³³

³⁰ Hartleben's, *Reiserouten in Bosnien*, 1892, 1.

³¹ Isto, 4.

³² “Die Fahrt von Mostar nach Sarajewo nimmt ebenfalls sechs Stunden in Anspruch. Die Bahnlinie gehört zu den interessantesten Bahnstrecken überhaupt, führt anfangs ins Narenta-Defile, einer äußerst pittoresken Gegend der Herzegowina, steigt dann bis zu einer Höhe von 900 m auf den Bergsattel „Ivan” (Zahnradbahn), der die Grenze zwischen Bosnien und der Herzegowina und die Wasserscheide zwischen dem Schwarzen und Adriatischen Meere bildet.“ *Praktischer Wegweiser durch Dalmatien*, 1910, 42

³³ “Der Kutscher ist nicht berechtigt, unter irgend einem Vorwande ein Tringeld zu fordern.“ *Hartleben's, Reiserouten in Bosnien*, 1892, 5.

U drugom izdanju Hartlebenovog vodiča iz 1895. godine autori su uvrstili nekoliko novih putnih pravaca koji su izgrađeni u vremenu od izdavanja prvog vodiča. Posebna pažnja je posvećena putnom pravcu Banja Luka – Jajce kojeg autor oduševljen prirodom oko Vrbasa, pored kojeg se put probio, uspoređuje sa Via Malom.³⁴ Njegov opis se završava riječima da: *”kanjon Vrbasa nema prošlosti, uvijek je važio kao neprohodan sve do najmlađih dana i nikada ljudska noga nije pratila njegove obale.”*³⁵

Vozovi i kočije su bili osnovna dva sredstva za prijevoz. U nekim situacijama se u vodičima spominje i upotreba konja, uglavnom kada su u pitanju izleti u planine gdje nema izgrađenih kolskih puteva. Još jedan poseban oblik putovanja predstavlja putovanje sa biciklom, u Hartlebenovom vodiču iz 1895. navodi se da zemlja za te potrebe ima izvrsne putne pravce, te svi koji se upute biciklom u Bosnu mogu na jedan poseban način da uživaju u njenim ljepotama.

Turistička ponuda i smještaj

Svakom turisti koji se tih godina odlučio da posjeti ove krajeve bilo je jako važno da se njegov boravak ne pretvori u nešto neočekivano i neugodno. Na prvom mjestu on je morao da ima sigurne saobraćajnice koje su mu garantovale da će do svoje birane destinacije stići na vrijeme. Sigurnost u zemlji je bila jako visoka i u nekoliko vodiča se navode velike zasluge države koja je zaslužna za takvo stanje. *Koliko izvanredno je Carovina riješila kulturni zadatak* (misli se na okupaciju i pacifikaciju zemlje, op. A.Š.), *prepoznaje uskoro svako tko posjeti ove zemlje. Pored veličanstvenih saobraćajnica i blagoslovljenih modernih institucija svake vrste, današnja je Zemaljska Vlada puno uložila u stanje apsolutne sigurnosti cijele zemlje, tako da danas turista može samostalno da posjeti i najzabačenije dijelove zemlje bez opasnosti po svoj život i imetak.*³⁶

Za razliku od drugih dijelova Monarhije u Bosni je zbog nepostojanja dovoljnog i adekvatnog broja hotela i drugih smještajnih mogućnosti za putnike i turiste, tu obavezu na sebe uzela Zemaljska uprava. Ona je na svoj račun izgradila nekoliko hotela u Doboju, Jajcu, Mostaru, Jablanici, Ilidži i drugim mjestima. Erarni hoteli su u vodičima na prvom mjestu jer je smještaj u njima odgovarao potrebama evropskog

³⁴ Via Mala, italijanski ”zli put” je 6 km dug i do 600 metara u klisuru usječen put između Schamas i Domleschga u švicarskom kantonu Graubunden izgrađen 1822. godine. po: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, 2007.

³⁵ ”Die Schluchten des Vrbas haben keine Geschichte. Für unwägsam galten sie bis hinein in die jüngsten Tage, und kein Menschen Fuss war je hier den Flussufern gefolgt.“ *Hartleben’s, Reiserouten in Bosnien*, 1895, 117.

³⁶ ”Wie vorzüglich der Kaiserstaat diese Kulturaufgabe gelöst hat, erkannt bald jeder, der diese Länder bereist. Nebst großartiger Verkehrseinrichtungen und segensreichen modernen Institutionen jeder Art hat die jetzige Landesregierung vor allem den Zustand absoluter Sicherheit im ganzem lande hergestellt, so dass heute der Tourist die einsamsten Gegenden ohne die geringste Gefahr für Eigenthum und Leben durchwandern kann.“ *A.Hartleben’s Illustrierter Führer durch Bosnien*, 1903, 7.

turiste. Kakav je odnos bio prema ranijim hotelima govori nam *Vodič po Dalmaciji*: „...jasan je kontrast između ostataka nekadašnjeg i sadašnjeg, između ruševina i prema cesti bez prozora okrenutih starih kuća i novogradnje u glavnoj ulici Mostara, u kojoj se još uvijek nalaze i stari hoteli, dok novi veliki hotel Neretva leži na drugoj strani rijeke u blizini željeznice.”³⁷

Pored ovih hotela vrijedni spomena su privatni hoteli kao hotel Evropa u Sarajevu i hotel Posavina u Brčkom, koji se mogu smatrati luksuznim hotelima. Ostali hoteli koji se navode imaju prihvatljiv smještaj i cijenu, i oni se uglavnom nalaze po manjim gradovima. Posebno mjesto zauzimala je i Ilidža na kojoj je izgrađeno nekoliko hotela u sklopu banje koja je koristila toplu sumpornu vodu, pa je cijeli kompleks činio jednu jedinstvenu turističku ponudu u Bosni.

Jedan drugi vid smještaja koji se turisti nudio jeste smještaj po vojnim garnizonima, koji su u svojim krugovima imali i sobe za iznajmljivanje i vrlo rado su ih ustupali turistima, pogotovo u prvim godinama nakon okupacije. Ovakvih smještaja je uglavnom bilo u planinskim predjelima prema granici sa Crnom Gorom, ali i ponegdje u unutrašnjosti zemlje.

Vodiči su sadržavali i podatke o tome šta bi turista trebao da kupi u nekom mjestu. Tu se uglavnom misli na razne rukotvorine, zanatske proizvode i umjetnine. Tako se savjetuje da se prilikom boravka u Jajcu kupe opanci i pregače. Boravak u Gornjem Vakufu trebalo bi učiniti nezaboravnim kupovinom mlina za kafu. U Sarajevu su nezaobilazni proizvodi sa Baščaršije kao što su razni bakarni predmeti, noževi, makaze, filigranski radovi ali i poznato bosansko platno (bosnische Leinwand), tepisi, itd. „*Za kupovinu je bitno da se turista nađe na tržnici radnim danima jer svaka od tri religijske grupe ima svoj neradni dan, petkom muhamedanci, subotom jevreji a nedjeljom kršćani i zbog toga je jedan dio radnji tim danima zatvoren.*”³⁸ Ovakvi savjeti su imali cilj da putniku ukažu na sve ono što bi mogao da ne primijeti dok posjećuje šarene bazare i radnje u kojima se prodaje roba, njemu nepoznata i nova.

Interesantna je činjenica da se ni u jednom vodiču ne obraća pažnja na hranu u zemlji. Tu još uvijek nema uputa kako bi se na nekom mjestu obavezno trebala probati ova ili ona vrsta slane ili slatke hrane. Jedino što se navodi jeste da se u erarnim hotelima može dobiti dobra evropska hrana ali domaća (bosanska) kuhinja se ne spominje.

Razlika u ponudama zavisila je od mjesta gdje se putnik nalazio, Sarajevo je moglo puno više da ponudi, jer u svojoj blizini sadrži sve turističke atrakcije, od prirodnih ljepota, historijskih znamenitosti pa do novoizgrađenog Zemaljskog muzeja

³⁷ „...deutlich tritt der Kontrast zwischen den Resten des Eins und dem Jetzt, zwischen den ruinenhaften, der Straße fensterlose Fronten zukehrenden alten Häusern und den Neugebäuden in den Hauptstraßen von Mostar hervor, in welcher sich auch die älteren Hotels befinden, während das neue große Narenta Hotel am linken Flussufer nahe der Bahn liegt.“ Petermann, 1899, 391.

³⁸ A.Hartleben's *Illustrierter Führer durch Bosnien*, 1903, 30

koji je u to vrijeme bio naučna ali i turistička atrakcija broj jedan. Za razliku od Sarajeva neka druga mjesta kao na primjer Konjic nudili su jako mali broj stvari ali i te stvari bile su vrijedne spomena, pa nam tako vodič iz 1902. za njega kaže:

*Stanica Konjic, (122 km od Mostara, restoran na željezničkoj stanici, gostiona Car Franjo Josip). Istoimeni grad leži u kotlu između visokih planina s obje strane Neretve, koja ovdje često zna da toliko opadne (presuši) tako da se preko njenog korita može pre-pješačiti. Lijep kameni Most sa lukovima.*³⁹

Sve navedeno nam govori da je ponuda smještaja koja se nudila turistima bila raznolika, od luksuznih hotela do običnih smještaja u sklopu vojnih garnizona. Ponuda suvenira i drugih predmeta interesantnih za putnika bila je prisutna u svakom gradu pa je sa izleta bio u mogućnosti da ponese po neku interesantnu stvar. Prirodne ljepote i historijska baština činile su u svakom slučaju najznačajniji dio turističke ponude, i skupa sa kulturom ljudi činile su potpun krug koji je zadovoljavao i najzahtjevnijeg turistu.

Rezime

Sadržaji vodiča koji su turisti opisivali zemlju davali su mu osnovne i najznačajnije podatke o nekom mjestu ili lokalitetu. Pitanje jezika i administracije u zemlji bilo je olakšano njemačkim i austrijskim putnicima jer je zvanična vlast težila da svojim domaćim (austrijskim) putnicima omogući da se što više osjećaju kao kod kuće. Izgradnjom državnih hotela to je bilo i omogućeno, a željeznički saobraćaj bio je svakako u njihovim rukama pa se tu nije osjećala razlika u odnosu na željeznicu u Monarhiji. Ipak je upoznavanje sa stranim i nepoznatim, sa onim što se u vodičima naziva orijentalnim, bilo najznačajniji zadatak vodiča.

Slika Bosne koja je predstavljena u njima, danas se može ocijeniti pozitivnom. Autori vodiča su na svakom koraku hvalili zasluge Vlade i njene napore da ove zemlje što prije civiliziraju i približe evropskim standardima ali u isto vrijeme sačuvali posebnosti i karakteristike koje ih razlikuju od ostatka Monarhije. Kulturološki utjecaj koji je dolazio iz vana tada nije još bio vidljiv, mislilo se da će ove zemlje zauvijek sačuvati svoj orijentalni karakter, ali kako nam je vidljivo iz vodiča nakon nekoliko decenija strane uprave, zemlja se nije samo vizuelno, nego i karakterno izmijenila. U prvim vodičima iz osamdesetih godina devetnaestog stoljeća boravak u ovim zemljama se prikazuje kao avantura, gdje putnik dobiva priliku da kroči na

³⁹ "Station Konjica, (122 Km von Mostar, Restauration am Bahnhof, Gasthof Kaiser Franz Joseph). Die gleichnamige Stadt liegt in einem Kessel zwischen hohen Bergen an beiden Ufern der Nerenta, die hier ihrem tief eingeschnittenen, geröllbedeckten Betten zu Zeiten so seicht ist, dass sie stellenweise durchwatet werden kann. Schöne steinerne Bogenbrücke." *Illustrierter Führer durch Dalmatien*, 1902, 92

područja na koja prije njega nije ni jedan drugi čovjek kročio,⁴⁰ dok se u vodičima iz kasnijeg perioda gubi ta prvobitna mistika, karakteristična za prve vodiče.

Ovi vodiči će ostati vrijedan izvor za proučavanje, ne samo razvoja turizma u Bosni i Hercegovini nego i razvoja svih drugih oblasti, prije svega gradova i industrije. Oni nam daju bogat uvidu u pogled iz Monarhije na našu zemlju u ovom periodu. Ideje i misli s kojima su oni dolazili u ove krajeve za sigurno su stvarali čitajući vodiče na putu prema Bosni, te se potom ponašali onako kako im je u njima navedeno. Odnos tradicije i modernizacije u ovim zemljama prikazan je sa podjednakim interesom, tako da se prelazni period u kojem je zemlja napuštajući orijentalni i poprimajući evropski karakter može jako dobro rekonstruisati. Na žalost vodiči su jednostran izvor koji nam ne nudi povratne informacije, kao što je broj turista koji su dolazili u zemlju ili kakav je zaista bio kvalitet smještaja i boravka u zemlji. Te informacije mogu nam dati samo ljudi koji su nakon svog boravka pisali memoare ili biografije, te tako upotpuniti našu sliku o njihovom boravku u našim krajevima.

Literatura

1. A. Hartleben's Neue Reisebücher, *Reiserouten in Bosnien und der Herzegowina, Illustrierter Führer mit 68 Abbildungen, einem Plane von Sarajevo und einer Karte*, berichtigte und wesentlich *vermerthe* Auflage, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1895.
2. A.Hartleben's *Illustrierter Führer Nr. 56, Illustrierter Führer durch Bosnien und die Herzegowina*, Dr. C.A. Neufeld-München, A.Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1903.
3. Baedeker's *Reisehandbücher, Österreich-Ungarn nebst Cetinje, Belgrad, Bukurest*, Handbuch für Reisende von Karl Baedeker, Mit 75 Karten, 76 Planen, 7 Grundrissen und 2 Panoramen, Neunundzwanzigste Auflage, Verlag von Karl Baedeker, Leipzig, 1913.
4. Handbuch für Reisende, Österreich-Ungarn nebst Bosnien und der Herzegowina, Cerinje, Belgrad, Bukurest, von Karl Bedeker. Leipzig, 1907.
5. Hartleben's *Neue Reisebücher, Unterwegs, schilderungen und naturansichten von den beliebtesten Reisewegen*, Reiserouten in Bosnien und der Herzegowina, Illustrierter Führer mit 58 Abbildungen, einem Plane von Sarajevo und einer Karte, A. Hartleben's Verlag, Druck von Friedrich Jasper in Wien, Wien-Pest-Leipzig, 1892.
6. Illustrierter Führer durch Dalmatien (Abbazia-Lussinpiccolo) Langs der Küste von Albanien bis Korfu und nach den Ionischen Inseln, mit 8 Separatbildern, 62 Abbildungen im Texte und 11 farbigen Karten und Planen, Fünfte, gänzlich umgearbeitete und vermehrte Auflage, A. Hartleben's Verlag, Wien. Pest. Leipzig., 1902.

⁴⁰ Primjer za ovo je citat o novoizgrađenoj cesti Banja Luka – Jajce iz 1895. godine.

7. Kostić Đorđe, *Bedeker kao ogledalo političkih promena na Balkanu*, Sa Bedekerom po jugoistočnoj Evropi, SANU, Beograd, 2005
8. Paska Erwin von, *Praktischer Wegweiser durch Dalmatien*, Mit berücksichtigung von Bosnien, Herzegowina, Montenegro und der Küste bis Korfu, Druck und Verlag, Christoph Reisser's Söhne, Wien, 1910.
9. Petermann Reinhard, *Führer durch Dalmatien*, Herausgegeben vom Vereine zur förderung der Volkswirtschaftlichen interessen des Königreichs Dalmatien, mit 165 Illustrationen von Ludwig Hans Fischer, mit 4 Geographischen Karten und 4 Stadtplanen, Wien, 1899.
10. Pojman, Julius. *Illustrierter Führer durch Bosnien und die Herzegowina*. (= A. Hartleben's illustrierter Führer - Band 56). 4. Auflage, A. Hartleben, Wien-Leipzig, 1913.

Aleksandar Šarac

**Bosnien und Herzegowina in den Reiseführern (Wegweiser)
auf deutscher Sprache von 1878. bis 1918.****Zusammenfassung**

Nachdem Bosnien und Herzegowina von den *Österreichisch-Ungarische* Truppen okkupiert worden war, öffnete sich eine für deutschsprachige Touristen verlockende Welt, welche jeder abenteuerlustige und erfahrungssuchende Mensch zu besuchen versuchte. Da sich diese Länder seit mehreren Jahrhunderten unter der osmanischer Verwaltung befanden, lockten sie mit ihrer orientalischen Kultur und Geschichte, welche der Tourist kennenlernen wollte. Als eine unbedingte Notwendigkeit standen ihm zur Verfügung mehrere in deutscher Sprache geschriebene Wegweiser und Führer welche sich mit den Ländern Bosnien und Herzegowina befassten. In diesen Büchern standen dem Leser alle verfügbaren Informationen über die Geschichte, die Städte, Straßen, Hotels, die Natur und alle anderen Sehenswürdigkeiten des Landes. Gerüstet mit dem endsprechendem Reiseführer stand dem einfachen Touristen nichts im Weg um das Land kreuz und quer durchzuwandern und dabei neue Erfahrungen zu sammeln. Für die heutige Geschichtsschreibung stellen die Reiseführer erstklassige Quellen aus welchen sich das Verstehen und die Bedeutung dieser Länder für die damalige Monarchie nachstellen lässt. Außerdem beschreiben die Texte ein Bosnien und Herzegowina welches noch immer nicht das Europäische Bild angenommen haben, aber die Kulturelle Veränderung ist überall zu sehen und zu spüren. Genau diese Veränderung lässt sich am besten in den Reiseführer zu erkennen, denn sie beschreiben am besten den unterschied zwischen dem Altem und dem Neuen Bosnien, wobei sie großzügig über beide schreiben. Das Bild das sie geben können wir heute als positiv und optimistisch bewerten.